

ЦІННА ПАМ'ЯТКА ЛЕМКІВСЬКОЇ ГОВІРКИ ТА ЕТНОКУЛЬТУРИ

Юрій Бідношя

Rieger J. *Mały słownik lemkowskijskiej wsi Bartne*. Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2016. 262 s.

Нова праця видатного польського славіста Януша Рігера продовжує один з основних напрямів його наукової діяльності, а саме — дослідження лемківського говору, якому він присвятив книгу *Słownictwo i nazewnictwo lemkowskijskie* (Warszawa, 1995) та низку інших праць. З огляду на трагічну долю лемків у ХХ ст. та насильницьке руйнування діалектного континууму Лемківщини, вивчення цих говірок дуже важливе для славістики загалом та україністики зокрема.

Лексикографічний опис лемківського говору має давню традицію. Його започаткував Іван Верхратський у словниковій частині монографії «Про говір галицьких лемків» (Львів, 1902). З лемківських діалектних словників останніх десятиріч варто назвати такі: Горбач О. Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина) (Мюнхен, 1973); Пиртей І. Словник лемківської говірки (Івано-Франківськ, 1986); Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини (Пряшів, 1990); Бігуняк А., Гойсак О. Лемківський словничок (Тернопіль, 1997); кілька невеликих словників у виданні *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: Lemkowszczyzna i gwary nadszańskie* / pod red. J. Riegera (Warszawa, 2002); Турчин Є. Словник села Тилич на Лемківщині (Львів, 2011). Лемківські словники й лінгвістичні атласи Я. Рігера детально розглянув у статті *Opracowania dialectologiczne i ich znaczenie (na przykładzie lemkowskijskiego)* ([w:] *Integral Strategies for Language Revitalization*. Wydział AL UW. Warszawa, 2016).

У передмові до словника старожитньої лемківської говірки с. Бортне¹ автор зазначає: «Надійшла черга опрацювати записи, зібрані мною та моїми співробітниками в різних селах Лемківщини, причому важливі матеріали було записано також від переселенців у Силезії. Серед магнітофонних записів вирізняються обсягом і цінністю зібраного матеріалу ті, що зробила в 1995 р. Малгожата Слонь-Новачек <...> Записи базувалися на розробленому мною питальнику, що стосується як тематики, так і конкретної лексики. У цьому виданні вдалося використати більшу частину зібраного матеріалу. Словник налічує понад 4300 реєстрових слів» (s. 7)².

Професор Я. Рігер назвав свою працю «малим словником», але насправді словник говірки Бортного за реєстром поступається в славістиці лише кільком словникам говірок окремих сіл, напр.: Szymczak M. *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim*. Wrocław, 1962–1973. Cz. I–VIII. Łącznie 1226 s. (близько 29 тис. слів); Словарь современного русского народного говора (д. Деулино Рязанского района Рязанской области) / под ред. И. А. Оссовецкого. Москва, 1969. 612 с. (близько 9 тис. слів); Горбач О. Південнобуковинська гуцульська говірка і діалектний словник села Бродина, повіту Радівці (Румунія). Мюнхен, 1997. XII, 113 с. (майже 5 тис. слів); Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району. Ужгород, 2008. 480 с. (понад 15,9 тис. слів); Турчин Є. Д. Словник села Тилич на Лемківщині. Львів, 2011. 384 с. (близько 6,5 тис. слів). Слід зазначити, що Мечислав Шимчак, Іван Сабадош та Євгенія

Турчин виступили як діалектологи-автохтони, тобто створили словники своїх рідних говірок, а Деулінський словник тривалий час укладала велика група лексикографів. Автору «Малого словника лемківського села Бортне» довелося працювати з говіркою нерідної мови, носії якої до того ж були депортовані й розпорошені в різних регіонах Польщі та України. Специфіка збирання матеріалу до словника в таких умовах визначила те, що кожне слово в ньому має надійну аудіофіксацію — і з цього погляду він, напевно, є першим таким словником у славістиці.

У своїх працях професор Я. Рігер завжди ретельно відзначає внесок інших дослідників, зокрема своїх учнів. У цьому проекті основну частину текстів і відповіді на питальник записала Малгожата Слонь-Новачек як у самому Бортному, так і в с. Лісець³ на західних землях Польщі, де мешкає більшість родин, виселених із Бортного після Другої світової війни. Деякі записи зробив сам Я. Рігер. Кілька касет записали інші його учениці: Мадіна Алексеева, Александра Вечорек, Дорота Ковальска, Івона Цехош-Фельчик. Тексти розписали Анна Хуснутдінова та Івона Цехош-Фельчик. Я. Рігер здійснив верифікацію текстів, а потім заміну фонетичної транскрипції на морфологічну. Під час укладання словника автор консультувався з носієм західнолемківської говірки Анною Чухтою.

Я. Рігер звертає увагу на непослідовність реалізації багатьох фонетичних явищ у мовленні різних інформантів (змішування [л]-[ў], [ы]-[и] тощо) та обґрунтовує представлення матеріалу не у фонетичній, а в морфологічній («орфографічній») транскрипції, зрозумілій для ширшого кола читачів (s. 8). Таке рішення видається цілком виправданим ще й тому, що лексика говірки Бортного має стати частиною майбутнього зведеного словника лемківського говору, де фонетична варіативність буде незрівнянно більшою. Автор зазначає, що одним із завдань словника є заохочення інших збирачів лемківської лексики до публікації своїх матеріалів (s. 11). З огляду на користувачів у

Польщі (як поляків, так і лемків) у словнику застосовано польську латиницю (s. 13).

Слід окремо зупинитися на інформантах. Їх загалом 19: 12 жінок і 7 чоловіків. Найстарша з них народилася в Бортному 1899 року, була виселена, на момент запису мешкала в с. Лісець. Цікавою для українських діалектологів та етнологів є паспортизація матеріалу. Інформанти в сучасних польських наукових виданнях зазвичай лишаються анонімними (причиною, певно, є юридичні аспекти). У рецензованому словнику інформантів представлено першими літерами імені та прізвища, а також роком народження й стислою інформацією, наприклад: **IP13** — чоловік, нар. в Бортному 1913 р., чоловік інформантки **MP23**. Виселений 1947 р., ув'язнений протягом 7 місяців у Явожно, через якийсь час повернувся разом з родиною до Бортного; **JS18** — чоловік, нар. в Бортному 1918 р. Виселений, повернувся до Бортного; **MP23** — жінка, нар. в Бортному 1923 р., дружина **IP13**. Під час війни була вивезена на роботу до Німеччини, де працювала чотири з половиною роки. Поверталася на Лемківщину через Україну та Варшаву. До школи майже не ходила, бо служила у господарів. Має значну кількість польських впливів, інколи українські (s. 15). Завдяки представленню років народження в шифрах інформантів кожен приклад у словникових статтях унаочнює особливості мовлення представників різних поколінь: кількість запозичень, вживання певних лексем, граматичних форм тощо.

У словнику акцентовано увагу на давній лексиці, характерній для говірки Бортного й регіону в цілому; на тематичних групах, пов'язаних із будівництвом, землеробством, тваринництвом, пастухуванням, торгівлею, одягом, звичаями та віруваннями. Є тут чимало слів на позначення маловідомих нині реалій, тому подано не лише польські відповідники, а й ширші дефініції, напр.: kwas 'закваска для виготовлення хліба' (s. 92), makuch 'макуха, вичавки з насіння льону, найчастіше у вигляді млинців, які давали худобі' (s. 101), mszytu

‘затикати мохом щілини між колодами хижі’ (s. 109), rатыцзок ‘дерев’яна шпилька для волосся’ (s. 134), susik ‘засік, відгороджене місце для збіжжя; скриня з кришкою для збіжжя’ (s. 192). В анотації зазначено, що деякі слова зафіксовано вперше, напр.: koromandzija ‘великий клопіт, морока’ (s. 84); suferka ‘діжка для зберігання бринзи взимку’ (s. 192).

Автор прагнув проілюструвати слововживання не тільки короткими прикладами, але й описати словами інформантів певні матеріальні об’єкти (напр., mlynes ‘жорна’, stajnia ‘приміщення для тварин’, сырапес ‘зернохвище’), дії (напр., oraty, kosyty, priasty), звичаї та вірування (напр., wesziry, wtoky). Тому в рецензованому виданні наявні доволі об’ємні енциклопедичні чи, радше, «етнографічні» статті, які вирізняють його з-поміж інших діалектних словників.

За наявності матеріалу при реєстрових словах подано сценки з життя села: при слові śriwaty приклади вказують на ситуації, коли люди співали (ідеється там і про те, що нині вже не співають). При слові ubrania ‘костюм’ подано інформацію, що мешканці села купували собі костюми до церкви, але часом ходили туди і в huniach ‘куртках із домотканого сукна’. При слові kołysanka ‘полотняна гойдалка для немовлят, яку носили на поле’ показано, коли і як саме її застосовували. У передмові автор зазначає: «Я намагався вибрати з текстів якнайповніший матеріал, потрібний для опису лексики говірки. Тільки так ми можемо визначити слова “питомо” лемківські й численні словацькі, польські та інші запозичення, а також місце кожної з цих груп у лексичній системі діалекту» (s. 11).

Словник вирізняється ретельним опрацюванням матеріалу, добре продуманим графічним виділенням та позначенням реєстрових слів, прикладів, фразеологізмів, «етнографічних» описів тощо. Наприклад, чорним ромбом позначено фразеологізми: ♦ **na hołowu wyjty** ‘сісти комусь на голову’ Hnesky swiaszczenykowy by na hołowu wyszły d’iti PW12 (s. 62); ♦ **kosyty za (piatyj, desiatyj...)**

snip ‘косити, отримуючи як оплату визначений сніп’: Na desiatyj snip jem kosyla. Desiat: dewiat ranowy a desiatyj sobi MP23 (s. 86); ♦ **po kus** ‘потроху’: Były take l’ude pojemne, szto znaly po kus tak PW12. Ona t’iz tak po kus sia interesuje takym IP13. To sia pokrawuje po kus JS18 (s. 91); ♦ **tiażkыj samochid** ‘вантажівка’ Dwa tiażke samochody, szto wozyły ropu IP13 (s. 206).

Розділеним по діагоналі чорно-білим квадратом позначено «етнографічні» описи, які представляють знаряддя, роботу в хаті та господарстві, звичаї, вірування, напр.:

Bosorka ‘чарівниця, відьма’ ■ *Bosorky to w Żywnyj Czetwer były. Lem, ja ne znam wese o bosorkach, ale ta jak jest przed Wetykodniom, Żywnyj to Czetwer, no to tra ity rano zawczasu korowu dojity, bo jak pryde ona, udojit i jak pidete, to już moloka ne je. No i ja kołusy pojimala tak jednu bosorku w Bortnim. Taka jakysa pryjszła, cy susidka, cy..., pryjszła do stajni zawczasu, wydojila korowu i pizła, bo-ste pizły dojity, moloka ne je. No ji sia nazywała bosorka. [To wuste ne zimaly bosorku?] Zimalam ja, jak iszła od nas. Pizlam dojity, już moloka ne było JZ22 (s. 26).* (Українською графікою: *Босорки то в Живний Четвер били. Лем я не знам весе о босорках, але та як єст перед Великодньом, Живний то Четвер, но то тра іти рано завчасу корову доїти, бо як приде она, удоїт і як підете, то юж молока не є. Но і я колиси поїмала так єдну босорку в Бортнім. Така якиса прийшла, ци сусідка, ци... прийшла до стайні завчасу, видоїла корову і пішла, бо-сте пішли доїти, молока не є. Но і ся називала босорка. [То висте не зімали босорку?] Зімалам я, як ішла од нас. Пішлам доїти, юж молока не било.)*

Družba ‘дружко’ (...) ■ *Družba takij był, piuro mał, iszoł po seli i prosil (...) pryszol przed wesil’om i tam chodył, i sproszal na wesil’a, prosyl, bo teper idut molodiata sami prositi, a persze był družba. I teper družby sut, ale ne chodiat. No i prosyt na wesil’a i chto choł’it to pizzoł, chto ne choł’it, to ne pizzoł, jak i teper JS18 (s. 53).* (Українською графікою: *Дружба такій*

быв, пуро мав, ішов по селі і просив (...) пришов перед весільом і там ходив, і спрощав на весіля, просив, бо тепер ідут молодята самі просити, а перше був дружба. І тепер дружби сут, але не ходят. Но і просит на весіля і хто хотів, то пішов, хто не хотів, то не пішов, як і тепер.)

Kołyaska ‘коліска для дитини’ (...) ■ *Kołyaska na polu, doma kołyaska była. Wiszało, to taki był druk derewiany, i na tot druk było zamocowane take toty motuzy, i na tych motuzach, ne mala tota kołyaska żadnoho spodu, lem taka było okruhle i tam ditynu sia polożyło, a na sznurku [!] z daleka można było kołyasaty. Ta jak neraz, w poczty tak ne kłaly, bo w poczty treba było stawaty do dityny, to kłaly do takoj kołyaski K-4 (s. 82).* (Українською графікою: Колисання на поли, дома коліска була. Вішало, то такі був друк дерев’яни, і на тот друк замочуване таке тоти мотузи, і на тих мотузах, не мала тота коліска жадного споду, лем така було округле і там дітину ся положило, а на шнурку [!] здалека можна було колісати. Та як нераз, вночі так не клали, бо вночі треба було ставати до дітини, то клали до такої коліски.)

Pist ‘піст’ (...) ■ *Jak przyszło ristwianuj pist, ristwianuj czy wetykodnij pist, to nykto ne jil mołoka, masła, miasa, to już. A mołoka chyba d’itom dały, a nam nycz, taki strohuj pist h nas był, tak. Szto jily? Kapustu, tym mastyły, tym ol’ijom, totu kesetyciu, i z tych hruszok suchych taki kompot, juha sia zwala, juha, i toto z tym jily MK20 (s.141).* (Українською графікою: Як пришло ріствяний піст чи великодній піст, то нікто не їв молока, масла, мяса, то юж. А молока хіба дітом дали, а нам ніч, такі строгий піст г нас бил, так. Што їли? Капусту, тим мастили, тим олійом, тоту кеселицю, і з тих грушок сухих такі компот, юха ся звала, юха, і тото з тим їли.)

Орієнтуючись на добре помітні позначки «етнографічних» описів, рецензований словник можна читати як своєрідну енциклопедію життя лемків (таких статей у словнику — 182).

Деякі поняття представлені об’ємним текстовим матеріалом: напр., у словниковій статті *chyża* ‘хата, хижа’ подано чотири сторінки текстів від 16 інформантів (s. 35–38), у статті *weczirkы* ‘вечорниці’ — понад дві сторінки від семи інформантів (s. 217–219); у статті *wesila* ‘весілля’ — дві сторінки від восьми інформантів (s. 221–222). Автор закінчує передмову таким реченням: «Чи представлення “етнографічних” словникових статей є правильним рішенням, оцінити мають читачі» (s. 11). На мій погляд, ця новація варта всілякої підтримки та поширення; вона суттєво збільшить коло користувачів діалектної лексикографії, насамперед за рахунок етнологів і всіх, хто цікавиться народною культурою. Представлені в текстах описи матеріальних об’єктів, дій та звичаїв наближають мову мешканців лемківського села до сучасного читача, а також дають уявлення про граматичну систему говірки.

Горизонтальною стрілкою в словнику позначено відсилання до споріднених слів (зокрема, до здрібнених форм, синонімів, членів видових пар, а також до словникових статей, де міститься додатковий ілюстративний матеріал): напр., *arkuszarka* → *babka*; *boroda* → *borodysko*; *dakoły* → *czasamy*, *dagde*; *dakyj* → *chtsosy*; *družba* → *družok*; *nesty* → *nanesty*, *nosyty*, *wynesty*; *pisze* → *piszo*, *piszy*; *Rusyn* → *Łemko*, *Rusnak*.

Діалектний матеріал, усний і некодифікований за своєю природою, завжди лишає непевні моменти, тому цілком умотивованим є застосування таких позначок: * — «сигналізує про реконструкцію реєстрового слова», наприклад: *durkaty zob. *podurkaty* (s. 53); [!] — «у цитатах сигналізує про сумнівні форми, найчастіше польські слова, не вкорінені у говірці», наприклад: *Mołoko sia stało ta jak zsiadłe [!], i towdu sie pidhriwało* (s. 140).

Позитивною особливістю рецензованого словника є його недиференційність щодо літературної мови. Автор пише про це так: «Діалектні словники зазвичай є диференційними, тобто подають слова і значення, харак-

терні для певної говірки. У випадку словників лемківських говірок варто давати матеріал відносно повний, тобто як слова, спільні для всього лемківського obszaru чи його частини, так і слова, представлені тільки локально. Також слова, спільні з українською, польською чи словацькою. Також румунські, угорські, німецькі запозичення. Саме такий словник покаже багатство лемківської лексики в усій повноті» (s. 9). Переваги недиференційного принципу укладання діалектних словників можна продемонструвати на такому прикладі: на сторінках 25–26 рецензованого видання дев'ять діалектних слів (bojaty sia, bolaczka, bolity, boronyty, borszcz, brat, braty, braty sia, brechaty) збігаються зі словами української лі-

тературної мови — у диференційному словнику вони не були б представлені, що призвело б до спотворення лексико-семантичних зв'язків у системі говірки.

Укладений професором Я. Рігером словник старожитньої говірки села Бортне став цінною пам'яткою діалектної мови й лемківської етнокультури. Реалізовані в ньому новаторські ідеї сприятимуть розвитку слов'янської діалектної лексикографії та суттєво розширять коло її користувачів. Діалектологи, етнологи, представники інших гуманітарних наук знайдуть у цій праці не тільки багату джерельну базу для досліджень, а й зразок максимально ефективного опрацювання наявних польових матеріалів.

Примітки

¹ Бортне (пол. Bartne) – лемківське село в Польщі, у гміні Сенкова Горлицького повіту Малопольського воєводства; розташоване біля польсько-словацького кордону. Перша згадка про село фіксується 1629 роком. У ньому народився Стефан Шкурат, який узяв шляхетське ім'я за місцем народження – Бортнянський; він був батьком відомого композитора Дмитра Бортнянського. У 1936 році в Бортному було 265 греко-католиків і 738 православних; на початок 1939 року – майже чисто лемківське населення: з 1010 мешканців – 1000 українців і 10 євреїв. Після Другої світової війни частину лемків вивезли на Львівщину і Тернопільщину, решту під час операції «Вісла» депортували на «понимецькі» (західні й північні)

землі Польщі. Після 1956 року деякі депортовані лемки повернулися в рідне село. У 2011 році в Бортному мешкала 201 особа (лемки й поляки) (див.: URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Бортне>).

² Переклад з польської та кирилична транслітерація прикладів Юрія Бідношиї. – *Ред.*

³ Лісець (пол. *Lisiec*) – село в Любінському повіті Нижньосилезького воєводства, «налічує 260 мешканців, серед яких близько сотні лемків. Тут однаково часто можна почути як лемківську, так і польську. Хоча польською усі володіють вільно, між собою розмовляють «по-своєму». Бережуть традиції, шанують свою культуру» (див.: URL : <http://magazyn.elubin.pl/wielkie-lemkowskie-swieto-w-liscu/>).